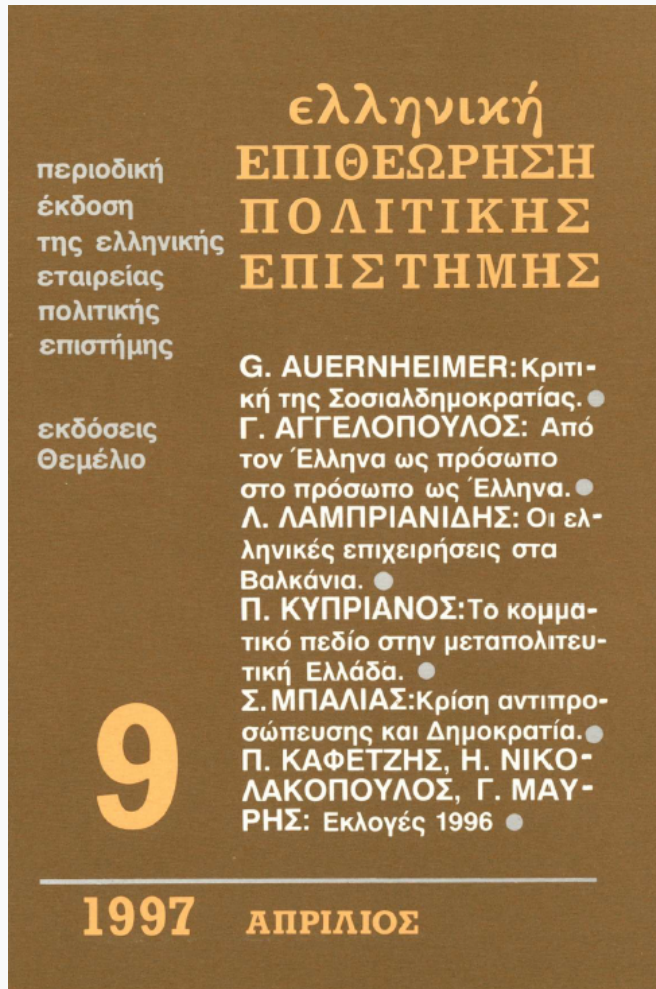

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 9 (1997)

ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ - RONNIE WARRINGTON, Ο Λόγος του Νόμου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, και Justice Miscarried, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1994.

Μαρία Αριστοδήμου

doi: [10.12681/hpsa.15235](https://doi.org/10.12681/hpsa.15235)

Copyright © 2017, Μαρία Αριστοδήμου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αριστοδήμου Μ. (2017). ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ - RONNIE WARRINGTON, Ο Λόγος του Νόμου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, και Justice Miscarried, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1994. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 226–236. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15235>

ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ - RONNIE WARRINGTON, *Ο Λόγος του Νόμου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, και *Justice Miscarried*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Λονδίνο 1994.

Εισαγωγή

Η συμβατική νομική παιδεία επιχειρεί να περιχαράκώσει το Δίκαιο στην εικόνα μιας αυστηρής επιστήμης, ενός συστήματος κανόνων προορισμένων να αποτελέσουν αντικείμενο μηχανικής εκμάθησης και εφαρμογής. Και μπορεί μεν κατά καιρούς, γειτονικοί επιστημονικοί κλάδοι – η Ιστορία, η Κοινωνιολογία, οι Οικονομικές και Πολιτικές Επιστήμες – να παρείχαν πρόσφορο έδαφος, από το οποίο μια κριτική θέαση και αποτίμηση του Δικαίου να ήταν δυνατή, η δυνατότητα, όμως, διαφυγής ήταν μηδαμινή και η τελική επιστροφή στο Δίκαιο σχεδόν υποχρεωτική. Αυτές οι πολλά υποσχόμενες, σε πρώτη ματιά, κριτικές προσεγγίσεις κατέληγαν συνήθως να επαναβεβαιώνουν την αυτάρκεια του δικαίου συστήματος και αρκετές φορές, επίσης, την υπεροχή και κυριαρχία του έναντι των άλλων συστημάτων σκέψης.

Οι Κ. Δουζίνας και R. Warrington υπήρξαν από τους πρώτους που ανέλαβαν την επεξεργασία μιας νέας προσέγγισης του δικαίου, χρησιμοποιώντας τη σκέψη των Ντεριντά και Φουκώ, του Ρολάν Μπαρτ και του Πολ ντε Μαν. Συγκεκριμένα, ανέλαβαν να μας πείσουν ότι η κατάδυση στα μυστήρια και τη μαγεία της λογοτεχνίας, ο προβληματισμός γύρω από λογοτεχνικά κείμενα, δεν αποτελούν αποδράσεις από το δίκαιο, ενασχολήσεις ετεροειδείς και παράλληλες προς αυτό. Η λογοτεχνία δεν αποτελεί μια διαφυγή από το δίκαιο, αλλά στην πραγματικότητα το δίκαιο είναι μια διαφυγή από τη λογοτεχνία. Το δίκαιο είναι τελικά λογοτεχνία.

Μετανεοτερική νομική επιστήμη: Ο Λόγος του Νόμου

Είναι προφανής η αναφορά μου στο κύριο επιχείρημα του βιβλίου αυτού. Την κειμενικότητα του δικαίου και την αδυναμία του να αποδράσει από τη γλώσσα και τις γλωσσικές μεταφορές. Ο μετανεοτερικισμός, εγείροντας πολεμική κριτική κατά των μεγάλων αφηγήσεων, ανέδειξε την αποτυχία του προγράμματος του δυτικού διαφωτισμού να πραγματώσει την επαγγελθείσα πλήρη χειραφέτηση του ανθρώπου· υπογράμμισε την αντίθετη τροχιά την οποία διέ-

γραψε το διαφωτιστικό εγχείρημα και την οδυνηρή του κατάληξη στο θρυμματισμό, την υποδούλωση και την απορρόφηση του υποκειμένου από μηχανισμούς χειραγώγησης και ομαλοποίησης.

Ο μετανεοτερισμός υπογράμμισε την απώλεια πίστης στη δυνατότητα κατάκτησης της αλήθειας ή αλλαγής της κοινωνίας, μέσω της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Οι πανηγυρικές και συχνά υπεροπτικές βεβαιότητες της επιστημονικής γνώσης ως προς την ικανότητά της να προσφέρει επαρκές εξηγητικό και αιτιολογικό σχήμα για τον τρόπο που ζούμε και για το πώς υπάρχουμε, η πεποίθηση πως η γνώση διαδραματίζει τον κύριο ρόλο στη διαδικασία χειραφέτησης του ανθρώπου, αυτήν τη στιγμή φαντάζουν απόμακρες και μετέωρες. Απεναντίας, οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού αντιστέκονται στον πειρασμό να αναζητήσουν μια κάποια έννοια υπερβατικού υποκειμένου, που θα νοηματοδοτούσε την ανθρώπινη ζωή και ιστορία. Αντ' αυτού, ομολογούν πως δεν υπάρχει ελπίδα σύγκλισης ή καθολικότητας.

Η καταγγελία της ίδιας της ιδέας της αλήθειας και του νόηματος της ιστορίας ως προόδου, σαν δύο από τις θεμελιώδεις αυταπάτες πάνω στις οποίες δομήθηκε το νεοτερικό οικοδόμημα, ήλθε ως αναγκαίο επακόλουθο της κατάρρευσης της ίδιας της ιδέας του νοήματος, είτε στατικού είτε, καθ' οιονδήποτε τρόπο, ελέγγιμου. Το διαφωτιστικό ιδεώδες ενός εύτακτου κόσμου εδραζόταν στην απεικονιστική αντίληψη για τη γλώσσα και στη θέση ότι τα γλωσσικά σημεία απεικονίζουν την πραγματικότητα. Τα γλωσσικά σημεία ωστόσο, αυτά καθαυτά, δε σημαίνουν τίποτε αλλά αποκτούν το νόημά τους από άλλα σημεία και εξαρτώνται, σε τελευταία ανάλυση, από όσα επιζητούν να αποκλείσουν. Τα κείμενα δεν είναι κλειστές και αντάρχεις οντότητες εξοπλισμένες με ένα μοναδικό νόημα, αλλά υπόκεινται σε πολλαπλές ερμηνείες, εξαρτώμενες από τον εκάστοτε αναγνώστη που τις επιχειρεί, καθώς και από τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες αυτές λαμβάνουν χώραν. Η άποψη ότι το νόημα είναι ορισμένο, βασιζόταν στην αντίληψη πως ο άνθρωπος, ως αυτόνομη οντότητα, ήταν προικισμένος με την ικανότητα να μεταχειρισθεί τη γλώσσα, προκειμένου να πραγματώσει και να εκφράσει τον εαυτόν του/της. Ωστόσο, το μοναδικό, αυθεντικό και ορισμένο άτομο, που τόσο προνομιακά εξέλαβαν ως αφητηρία οι νεοτερικές θεωρίες, βρίσκεται επίσης στο έλεος της γλώσσας και, επομένως, η ίδια η αφητηριακή αντίληψη δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένας μύθος. Όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και η

ratio έχουν ιστορία, έτσι και η ίδια η φύση του ανθρώπου (άνδρα ή γυναίκας) δεν είναι ά-χρονη ή καθολική αλλά ιστορική, τυχαία και ενδεχόμενη.

Η αμφισβήτηση της θέσης ότι η ιστορία έχει σκοπό ή αιτία, ή ότι αντιπροσωπεύει εξέλιξη ή πρόοδο, εγείρει με τη σειρά της αμφιβολίες ως προς τη νομιμότητα του παρόντος. Είναι χαρακτηριστική η υποψία, μήπως, τελικά, ο καλύτερος χώρος για την πραγμάτωση του διαφωτιστικού ιδεώδους της Τάξης είναι η φυλακή, και μήπως η επίτευξη αυτού του ιδεώδους έγινε δυνατή με την κατάπνιξη των ετερογενών απόψεων, των άλλων φυλών, των άλλων εθνών, του άλλου φύλου. Τα σχολεία, οι εκκλησίες, τα νοσηλευτικά ιδρύματα, τα εργοστάσια και ασφαλώς τα δικαστήρια και οι δικαστές έχουν το βαθμό συμμετοχής τους σε αυτό το πρόγραμμα καταστολής, εφόσον έγιναν οι πρόσφοροι τόποι για την παραγωγή του «ομαλού» ατόμου.

Η φιλοσοφία, διεκδικώντας την αποκλειστική αξίωση να υπαγορεύει στους άλλους το τι να πουν και τι να πράξουν, τι είναι αλήθεια ή ψεύδος, τι έλλογο και παράλογο, έχει τη δική της θέση στη διαδικασία αυτή. Απαξιώνοντας τη λαϊκή γνώση, συντέλεσε στην εγκαθίδρυση ιεραρχιών, εξαρτήσεων και κηδεμονεύσεων. Προκειμένου, ωστόσο, η φιλοσοφία να συλλάβει την ουσία της και να ορίσει την ύπαρξή της, έχει ανάγκη να διακρίνεται και να διαφοροποιείται από τα άλλα είδη λόγου. Οι προσπάθειές της, όμως, να κρατηθεί αποχωρισμένη από τη λογοτεχνία και να διατηρήσει το status της, ως της κατεξοχόν προνομιούχου περιοχής του λόγου, μέσα στην οποία και μόνον είναι δυνατόν να αρθρωθεί ο λόγος περί της αλήθειας, είναι καταδικασμένες να αποτύχουν. Ακόμη και η φιλοσοφία δεν μπορεί να ευέλπιστεί να αποδράσει από τη γλώσσα, προκειμένου να επιτύχει την καθαρή και αυτο-θεμελιωμένη αλήθεια. Η φιλοσοφία, η πολιτική θεωρία και βεβαίως το δίκαιο έχουν τους ίδιους όρους λειτουργίας με την ποίηση.

Οι συγγραφείς, το έργο των οποίων μας απασχολεί στο παρόν σημείωμα, ήταν από τους πρώτους που επιχείρησαν να γονιμοποιήσουν τις απόψεις αυτές στα νομικά κείμενα και τους νομικούς θεσμούς. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που τους έδωσε πολλούς φίλους αλλά και πολλούς εχθρούς. Για όσους τους αντιμετώπιζον αρνητικά, ο μετανεοτερικός πόλεμος κατά των μεγάλων αφηγήσεων, η αξιωματική θέση ότι κανείς δεν μπορεί να βγει έξω από την ιδιαιτερότητά του ιστορικά και, επομένως, να διατυπώσει καθολικά

έγκυρες κρίσεις, η απόρριψη της δυνατότητας σχηματισμού αντικειμενικής αλήθειας εκτός γλώσσας και η έλλειψη πίστης στην ιστορική πρόοδο, διαγράφουν το φάσμα του μηδενισμού και του χάους. Αν κανένα σύστημα δεν αποκαλύπτει την πλήρη αλήθεια αλλά, στην καλύτερη περίπτωση, μια μόνον όψη της, αν η εξουσία δε βρίσκεται στα χέρια αποκλειστικά μιας τάξης αλλά είναι αποκεντρωμένη και διάχυτη παντού, αν δεν υπάρχουν πρότυπα στην ιστορία, αν το παρόν δεν είναι καλύτερο ή χειρότερο από το παρελθόν, πώς νομιμοποιείται η αντίσταση ή το αίτημα αλλαγής θεσμών που είναι σε ισχύ;

Μεταμοντέρνα ηθική: Justice miscarried

Τα ζητήματα αυτά αποτελούν το θέμα του δεύτερου βιβλίου που τιτλοφορείται *Justice miscarried* (Πεπλανημένη δικαιοσύνη).

Είναι προφανές πως οι αλλαγές στη σύλληψη και τους όρους δυνατότητας θεωρητικών προτάσεων ωθούν σε επαναπροσδιορισμό, και όχι εγκατάλειψη, των πολιτικών επιδιώξεων και μεθόδων.

Στο θεωρητικό επίπεδο, η άποψη πως ό,τι εκλαμβάνεται ως δεδομένη αλήθεια και νόημα είναι ενδεχόμενο και τυχαίο σημαίνει ότι η λογική, δύναμει της οποίας οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί της Δύσης διατηρούνται σε ισχύ, τίθεται υπό αμφισβήτηση, υποχρεώνοντάς μας να επανεξετάσουμε τις βάσεις εγκυρότητάς της. Τούτο σημαίνει πως η μετανεοτερικότητα δεν είναι μηδενιστική αλλά, ανατρέποντας τις εσφαλμένες βεβαιότητες και ισχυρισμούς και τις αδικαιολόγητες πλάνες ως προς την αλήθεια, μας αναγκάζει να έλθουμε αντιμέτωποι με την τυχαιότητα, το ενδεχομένως άλλως έχειν του κόσμου μας. Αυτή η προσπάθεια κάθαρσης του θεωρητικού πεδίου ανελκύει στην επιφάνεια τις κρυμμένες προϋποθέσεις, πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι φιλοσοφικές, ηθικές, νομικές και πολιτικές χρήσεις των νοητικών μας δομών, και μετατοπίζει το κέντρο της προσοχής προς τη λεπτομέρεια, το συγκεκριμένο και την οπτική γωνία θέασης των πραγμάτων. Κάτι τέτοιο δεν οδηγεί στο χάος, όπως φοβάται η κατεστημένη επιστημονική άποψη, αλλά διανοίγει δημιουργικούς ορίζοντες.

Στο πολιτικό επίπεδο, οι σκοποί και οι στόχοι επίσης αλλάζουν. Η μέριμνα δεν αφορά πλέον σε αφαιρέσεις, όπως «οι μάζες», αλλά στο συγκεκριμένο υποκείμενο. Η προσοχή δεν εστιάζεται σε ένα μοναδικό καθοριστικό παράγοντα, όπως η οικονομία, αλλά σε

πολλαπλές διαδικασίες και συντελεστές. Η παρατήρηση δεν επικεντρώνεται στο αντικειμενικό, το θεσμοθετημένο και το καθολικό, αλλά στο υποκειμενικό, το ετερογενές, το ποικίλο, το διαφορετικό, το αυθόρμητο και το σχετικό. Όχι στις μεγάλες αφηγήσεις, τις σφαιρικές διαδικασίες και τις μεγάλης κλίμακας πολιτικές αλλαγές, αλλά στις μικρο-αφηγήσεις, τις τοπικές, διάχυτες και υποτιμημένες μικρο-συγκρούσεις.

Η πολιτική φιλοδοξία που λανθάνει στο εγχείρημα της αναμέτρησης με το ηθικό αίτημα δεν είναι αμελητέα. Οι συγγραφείς εμφανίζονται από την ελπίδα επανόδου και επανεισαγωγής της ηθικής στο δίκαιο, μετά από το νεοτερικό αποχωρισμό αυτών των δύο. Στη θέση της τυφλής θεάς Δίκης, επιδιώκουν «να αφαιρέσουν το προσώπειο από το πρόσωπο του υποκειμένου και τον οματόδεσμο από τους οφθαλμούς της δικαιοσύνης».

Στη νεοτερική σκέψη, η δικαιοσύνη ορίζεται με όρους καθολικών νόμων, που εκπορεύονται από το άτομο. Κατά τον Καντ, η καθολική αρχή της ηθικής είναι η προσταγή: «πράττε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αρχή της βούλησής σου να μπορεί πάντοτε να είναι έγκυρη ως αρχή που εγκαθιδρύει καθολικό νόμο».

Ωστόσο, όπως διαπιστώνουν οι συγγραφείς, το να θέτει κανείς τον εαυτόν του στη θέση του εκφορέα της καθολικής προσταγής αποτελεί απόλυτη αδικία. Σημαίνει να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον άλλο με τους δικούς μας όρους, να ευθυγραμμιστούμε με τη δική μας ιδέα περί του πώς οφείλουμε όλοι να γίνουμε και πώς οφείλουμε όλοι να πράττουμε. Το αποτέλεσμα είναι η αναγωγή καθενός ανεξαιρέτως, ανεξάρτητα από χρώμα, φυλετική καταγωγή, φύλο, κοινωνική τάξη, σε μια ουδέτερη και α-ηθική οντότητα. Δίχως να αποτελεί ηθική στάση, η προσπάθεια που καταλήγει σε ενοποιούσες έννοιες είναι βαθιά ανήθικη, διότι μας αποτρέπει από το να εκτιμήσουμε τον άλλον με τους δικούς του/της όρους. Κατά τον Λεβινάς, ο άλλος είναι μοναδικός, ιδιαίτερος /ίδιος και δεν μπορεί να υπαχθεί στη δική μας εικόνα/παράσταση, ούτε είναι δυνατόν να περιμένουμε να αποδεχθεί τους ίδιους κανόνες με εμάς. Το ηθικώς πράττειν δε σημαίνει πράττειν σε συμφωνία προς μια καθολική αρχή, αλλά σημαίνει ανταποκρίνεσθαι στις ανάγκες και τα αιτήματα του άλλου. Σε αντίθεση προς την αξίωση της ηθικής φιλοσοφίας, αυτό το αίτημα δεν εξαρτάται από την καθολική *ratio* ή από το γενικό νόμο, αλλά από τη συγκεκριμένη ιστορική και εμπειρική συνάντηση με τον άλλον. Ο άλλος έρχεται πρώτος

(προηγείται) σε ένα ηθικό σύστημα. Ο άλλος, αν και ουδέποτε πλήρως και καθ' ολοκληρία γνώριμος, διεκδικεί να τον λάβουμε υπόψη πριν από τη λήψη κάθε ηθικής ή δικαιοκίνης απόφασης.

Με αφετηρία τον Αριστοτέλη, η αναζήτηση της ισότητας, της συμμετρίας και της ανισότητας αποτελεί μιαν άλλην όψη των νεοτερικών θεωριών περί δικαιοσύνης. Ακολουθώντας και πάλι τον Λεβινάς, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι οι θεωρίες περί δικαιοσύνης που βασίζονται στην έννοια της ισότητας είναι ενδεχόμενο να καταλήξουν σε αδικία. Η δικαιοσύνη δεν είναι συμμετρία ή ισότητα, αλλά απόλυτη δυ-συμμετρία. Τονίζουν ότι το νεοτερικό εγχείρημα κατασκευής κατηγοριών και διακρίσεων οδηγεί σε χειραγώγηση και καταστολή των διαφορών, ιδιαίτερα εφόσον, στην πράξη, αυτές οι διαφορές μορφοποιούνται από τους κατόχους της εξουσίας. Αντί γι' αυτό, οι συγγραφείς προβάλλουν την άποψη πως «η ηθική είναι πρωτίστως και κυρίως ο σεβασμός προς τη συγκεκριμένη ιδιαιτερότητα του άλλου προσώπου, μέσα στη δική του ιδιοπροσωπία». Προτείνουν μια «ηθική της ετερότητας» με αφετηριακό σημείο τον άλλον, η οποία αρνείται την υπαγωγή του άλλου στο ίδιο. Ο άλλος δεν είναι το alter ego του εαυτού μας, ούτε η άρνηση του εαυτού σε διαλεκτική σχέση που είναι δυνατόν να ολοποιηθεί σε μια μελλοντική σύνθεση. Ο άλλος έχει τα πρωτεία και αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη της γλώσσας, του εαυτού και του δικαίου.

Τονίζουν, επιπλέον, ότι η πολιτική φιλοσοφία και η νομική επιστήμη έχουν στηρίξει τις θεωρίες τους στην υπόθεση ότι η ανθρώπινη φύση είναι αν-ήθικη. Η ηθική της ετερότητας, από την άλλη μεριά, προϋποθέτει την ηθική φύση της ανθρώπινης δι-υποκειμενικότητας. Υποστηρίζουν ότι το αίσθημα υποχρέωσης δεν απορρέει από την ύπαρξη και ισχύ νόμων (κανόνων).

Το αγαθό δεν είναι το αποτέλεσμα λειτουργίας των νόμων, αλλά προηγείται κάθε νόμου, κανόνα και κανονιστικής αρχής. Η μέριμνα για τον άλλον είναι εγγενής και έμφυτη, δε χρειάζεται αιτιολογία ή δικαιολόγηση, δεν απόκειται στη διακριτική μας ευχέρεια και επιζητεί άμεση ενεργοποίηση. Αυτό το αίτημα επιβάλλεται πριν από κάθε υπολογιστική θεώρηση της δικής μας αυτοσυντήρησης και ύπαρξης.

Αντιγόνη

Κανένα κείμενο δεν εξεικονίζει τη δύναμη του ηθικού αιτήματος του άλλου πιο δυνατά, πιο άμεσα και πιο τραγικά από την *Αντιγόνη*. Κατά την άποψη των συγγραφέων, η *Αντιγόνη* είναι τόσο σημαντική για τη θεμελίωση της δικαιοσύνης όσο και ο *Οιδίπους Τύραννος* για την ψυχανάλυση. Προκειμένου να εκτιμηθεί η πρωτοτυπία που περικλείεται στην ερμηνευτική προσέγγιση της *Αντιγόνης* από τους δύο συγγραφείς, ας σταθούμε για λίγο στην περιγραφή προγενέστερων ερμηνειών, οι οποίες και καθόρισαν τη μέχρι τώρα άποψή μας για το έργο. Αυτές οι αναγνώσεις, με προεξάρχουσα εκείνην του Χέγκελ, είδαν το έργο να επικεντρώνεται γύρω από τη σύγκρουση μεταξύ θετικού δικαίου (εκπροσωπούμενο από τον Κρέοντα) και φυσικού δικαίου (εκπροσωπούμενο από την *Αντιγόνη*). Η σύγκρουση παρουσιαζόταν με όρους δίπολων αντιθέσεων μεταξύ ανθρωπίνης και θείας τάξης, κράτους και φυσικού δικαίου, άγραφου και γραπτού νόμου, αιώνιου και σχετικού νόμου. Η σύγκρουση, επίσης, επεκτείνεται, προκειμένου να συμπεριλάβει και τις αντιθέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, κρατικής επιταγής και οικογενειακού χρέους, των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δεσμό αίματος και το συγγενικό δεσμό, σε αντίθεση με τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από την πολιτική αφοσίωση και πίστη.

Ωστόσο για τους δύο συγγραφείς, αυτές οι δίπολες αντιθέσεις και ανταγωνισμοί, αυτές οι συνθέσεις είναι πολύ ξεκάθαροι και απλουστευτικοί για να έχουν κάποια ερμηνευτική αξία.

Οι χαρακτήρες των ηρώων και οι νομιμοποιητικές αρχές δράσης τους, οι πράξεις και τα λόγια τους δεν είναι εξαρχής ολοκληρωμένοι και εντελώς διαμορφωμένοι, ερμητικά κλειστοί και εντελώς αντίθετοι ο ένας προς τον άλλον. Η αμφιβολία, η σύγκρουση και η ένταση ενυπάρχουν ταυτόχρονα τόσο στο εσωτερικό των χαρακτήρων όσο και στη μεταξύ τους αλληλενέργεια. Κάτι που είναι αναμενόμενο, εφόσον η γλώσσα, το αμφισβητούμενο πεδίο, αποτελεί μέσον και ταυτόχρονα φραγμό επικοινωνίας. Οι πρωταγωνιστές χρησιμοποιούν τις ίδιες λέξεις για να δηλώσουν διαφορετικά πράγματα. Η λέξη νόμος, για παράδειγμα, σημαίνει το νόμο του κράτους για τον Κρέοντα, ενώ για την *Αντιγόνη* σηματοδοτεί το θρησκευτικό νόμο, τα αρχέγονα και άγραφα έθιμα της οικογένειας του γένους (της συγγένειας) και του Άδη.

Η *Αντιγόνη* δεν προβάλλει κανένα δισταγμό αποδεχόμενη το

δικό της «οφείλουν» και αναλαμβάνει την ευθύνη ανεπιφύλακτα.

«Είναι ο αδελφός μου, πρέπει να τον θάψω». Αυτό το «άγριο, παράλογο» *πρέπει*, αναδύεται πριν από το νόμο. Η Αντιγόνη επομένως θέτει σε ενέργεια το νόμο του νόμου (δίκαιο), δίνοντας προτεραιότητα στο ηθικό προ του οντολογικού.

Η τραγικότητα της Αντιγόνης προέρχεται από το γεγονός ότι ποτέ δεν μπορούμε να γνωρίσουμε πλήρως τη Δίκη. Η Αντιγόνη πορεύεται προς το θάνατο αβέβαιη για το κατά πόσον η πράξη της είναι σύμφωνη προς τους αιώνιους νόμους του Άδη. Παρά ταύτα, μας διδάσκει ότι προκειμένου να προσεγγίσουμε τη Δίκη, πρέπει να αποπειραθούμε την υπέρβαση εαυτού και νόμου και να δοκιμάσουμε την εμπειρία της άφευκτης πτώσης. Προκειμένου η αυτοκρατορία του δικαίου να επανενσωματώσει το αίτημα της δικαιοσύνης, πρέπει να τείνει ευήκοον ους προς το κάλεσμα της Αντιγόνης και να λάβει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του μοναδικού προσώπου. Εν ολίγοις, μια μετανεοτερική θεωρία της δικαιοσύνης πρέπει να ανταποκριθεί στη φωνή της Αντιγόνης, πως οι καθολικοί νόμοι τότε μόνο μπορούν να εξασφαλίσουν δικαιοσύνη, όταν παραχωρήσουν θέση στη μοναδικότητα του προσώπου που αξιολογικά προηγείται του νόμου.

Ο Χέγκελ βλέπει τη θυσία της Αντιγόνης να καταλήγει στην εξαϋλωση και υπέρβαση των ανταγωνιστικών αρχών. Για τον Χέγκελ ο ιστορικός προορισμός της οικογένειας είναι να απαρηνηθεί τον εαυτόν της χάριν της πόλεως, κατά τον ίδιο τρόπο που το καθολικό απορροφά και υπερτερεί του μερικού, το δημόσιο του ιδιωτικού. Ωστόσο, αψηφώντας το νόμο προκειμένου να υπερασπιστεί τις Αρχές της οικογένειας, η Αντιγόνη προτείνει μια δημόσια Αρχή μέσα από την ιδιωτική αφοσίωσή της προς τον αδελφό της. Ανατρέπει, επομένως, την τάξη προτεραιότητας μεταξύ κράτους και οικογένειας και εγείρει την οντολογική αρχή της αγάπης και τη μοναδικότητα του νεκρού αδελφού σε αρχή ηθικής δράσης. Προκειμένου να αποδώσουμε δικαιοσύνη στην Αντιγόνη, πρέπει να λησμονήσουμε τη δική μας παράδοση που ταυτίζει την ηθικότητα με την καθολικότητα. Σε αυτή την ανάγνωση, το αίτημα της ταφής του αναντικατάστατου αδελφού δεν αποτελεί παραβίαση του νόμου, αλλά το θεμέλιο που στηρίζει κάθε νόμο, στο βαθμό που ανταποκρίνεται στο αίτημα ενός συγκεκριμένου και μοναδικού προσώπου.

Το ατομικό έρχεται πάντοτε πριν από το καθολικό και ο νόμος

στον οποίο υπακούει η Αντιγόνη δεν είναι ο καθολικά ισχύον και έγκυρος, αλλά απόλυτα μοναδικός.

Από κοινού με τη νεοτερική σκέψη περί δικαιοσύνης, η αγαπημένη (προτιμώμενη) λέξη του Κρέοντα είναι η λέξη σύμμετρος. Ο Κρέων αντιπροσωπεύει τον αθηναϊκό διαφωτισμό, τον έμπλεο πίστεως στη δυνατότητα της *ratio* να εκπολιτίσει και να οργανώσει τον κόσμο. Το πρώτο χορικό στάσιμο, η Ωδή προς τον άνθρωπο, εξυμνεί τις εκπολιτιστικές δυνατότητες και τα επιτεύγματα της ανθρώπινης λογικής και τέχνης. Η Αντιγόνη από την άλλη πλευρά, αντιπροσωπεύει τη σαπφεία πρωτογενή δύναμη της φύσης, την ατιθάσευτη από τη δύναμη του λόγου. Γι' αυτήν, ο νόμος του νόμου είναι η μοίρα, η τύχη, το πεπρωμένο. Τα κελεύσματά της είναι άδηλα και μπορούμε μόνο να τα μάθουμε μέσω και μέσα από παραβάσεις.

Ο έρωτάς της είναι ένα απόλυτο δόσιμο. Δώρο δίχως αντίδωρο. Για τον Κρέοντα αυτή η οικονομία είναι αδιανόητη, αφού δεν είναι έλλογη αλλά αλόγιστη και τερατώδης. Η τραγικότητα του Κρέοντα έγκειται στο ότι είναι εντελώς ανίσχυρος απέναντι σε αυτή την αλλόκοτη οικονομία. Η επιθυμία της Αντιγόνης για τον άλλον, επιθυμία μέχρι θανάτου, προκαλεί τη συμβολική τάξη του Κρέοντα, τη γλώσσα, το νόμο, την εξουσία ακόμη και το χρόνο. Γιατί η επιθυμία της Αντιγόνης ανήκει σε μια άλλη χρονικότητα και όχι στο γραμμικό χρόνο του δικαίου και των θεσμών. Έχει εγγραφεί μέσα της πριν και πέρα (εκτός) από οιονδήποτε χρόνο. Ο δικός της χρόνος είναι κυκλικός, προϋπάρχει και επιζεί του χρόνου γραφής του νόμου.

Η δική μας οικειότητα και έλξη προς την Αντιγόνη προκύπτει από τη δική μας έλλειψη και από την επιθυμία μας για τον άλλο. Η τραγωδία της Αντιγόνης είναι η δική μας τραγωδία γιατί, σαν την Αντιγόνη, δεν μπορούμε ποτέ πλήρως να γνωρίσουμε τι επιθυμεί ο άλλος από εμάς. Αυτή καθαυτή η έννοια της δικαιοσύνης είναι απόρροια τούτης της επιθυμίας, ένα φαντασιακό προπέτασμα που ανήγειραν οι φιλόσοφοι, οι ποιητές και οι νομικοί προκειμένου να αποτρέψουν την απ' ευθείας αναμέτρησή μας με το αναπόδραστο ερώτημα της επιθυμίας του άλλου. Η τραγωδία έγκειται στο ότι μπορούμε να διαπραγματευθούμε τη δική μας επιθυμία του άλλου, μέσω των φαντασιώσεών μας περί δικαιοσύνης, η ριζική όμως δυσσυμμετρία, το χάσμα της επιθυμίας του άλλου θα αφήνουν πάντοτε πίσω τους ένα υπόλοιπο, το οποίο ούτε ο νόμος ούτε η φαντασία μπορούν ποτέ πλήρως να εξορκίσουν.

Το πρόβλημα για τις μετανεοτελικές θεωρίες της δικαιοσύνης έγκειται στο πώς να συνδυάσουν έναν προ-λογικό, προ-οντολογικό Λόγο, που δίνει προτεραιότητα στη μοναδικότητα του προσώπου με το Λόγο του νόμου, ένα λόγο που βασίζεται στη λογική και προβάλλει αξιώσεις καθολικ(ευσιμ)ότητας. Οι συγγραφείς παραδέχονται πως η Δικαιοσύνη είναι απορία. Το αίτημα του άλλου που προηγείται του νόμου, θείου ή ανθρωπίνου, είναι απροσδιόριστο και απρόβλεπτο. Είναι ζήτημα μοίρας ή τύχης και, επομένως, είναι άγνωστο και μη δυνάμενο να καταστεί αντικείμενο εκ των προτέρων νομοθετικής διευθέτησης. Η μοίρα επιβάλλει ένα ηθικό αίτημα, το οποίο θα μπορούσε ακόμη και να αποκαλεστεί αρχέγονη ηθική. Η ανταπόκριση, όμως, σε αυτό το αίτημα δεν μπορεί να προσλάβει τη μορφή κάποιου κώδικα ή μιας συλλογής κανόνων και κανονιστικών αρχών. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, το μόνο που μας απομένει και στο μόνο που μπορούμε να ελπίζουμε δεν είναι σαφείς απαντήσεις ή ένα σύνολο ηθικών κριτηρίων, αλλά η άποψη ότι «είναι ακριβώς αυτή η άρνηση σύνταξης ηθικών κωδίκων που υπακούει σ' ένα ηθικό αίτημα».

Για να είναι κανείς δίκαιος πρέπει να είναι ταυτόχρονα ελεύθερος και να συμμορφώνεται προς έναν κανόνα. Η δίκαιη Πράξη απαιτεί μια αδιάκοπη κίνηση μεταξύ του γενικού κανόνα και της ειδικής περίπτωσης, δεν έχει τόπο ανάπαυσης και δε βρίσκει σημείο ισορροπίας. Εάν υπάρχουν κριτήρια δικαιοσύνης, τούτα είναι στιγμιαία μόνον και εμφανίζονται στο σημείο εφαρμογής τους, γιατί η δίκαιη απόφαση πρέπει ταυτόχρονα να είναι ρυθμισμένη χωρίς ρύθμιση. Αυτά τα κριτήρια είναι τοπικά, επιμέρους και απροσδιόριστα. Την ίδια στιγμή είναι συγκεκριμένα και δίνουν στη δικαιοσύνη υλική υπόσταση, τοπικό και φυλετικό προσδιορισμό.

Το αίτημα να εισακουσθεί ο άλλος ως πρόσωπο –το ηθικό αίτημα– εισάγει, εξάλλου, μερικά ελάχιστα προαπαιτούμενα ως προς τη νομική διαδικασία· αφορούν στον τύπο της ακρόασης που παραχωρείται στο άτομο μπροστά στο νόμο, καθώς και στη φύση της ερμηνείας και εφαρμογής των συναφών νομικών κανόνων.

Η πολιτική επιταγή της μετανεοτελικότητας είναι να διατηρεί τις αφηγήσεις σε κίνηση και κυκλοφορία, να εναλλάσσει τις θέσεις αφηγητών, ακροατών και αφηγήσεων και να τοποθετεί εναλλάξ το δικαστή στη θέση των διαδίκων και τους διαδίκους στη θέση του δικαστή.

Η μετανεοτελική νομική θεωρία φροντίζει να διασαλεύει τη νο-

μική απόφαση στο όνομα της δικαιοσύνης και να υπενθυμίζει στο νόμο την αναπόφευκτη βία του.

Η ανεκτίμητη συνεισφορά της μετανεοτερικής θεωρίας της δικαιοσύνης είναι ότι επιτρέπει στην ετερότητα να επιζήσει και να αποτελέσει το πεδίο από το οποίο είναι δυνατή η κριτική αποτίμηση της δικαιοσύνης λειτουργίας.

Αυτή η κατάληξη, ενδεχομένως, απαρέσκει σε όσους αναζητούν στην *Αντιγόνη* –ή στα βιβλία των Κ. Δουζίνα και R. Warrington– τρόπους διευθέτησης και κατευνασμού επιτακτικών αλλά και αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων.

Θα 'πρεπε, ωστόσο, να έχουμε κατά νου ότι, για τους αθηναίους θεατές-πολίτες, η παράσταση της τραγωδίας δεν ήταν απλώς μία συγκινησιακή ή αισθητική εμπειρία, αλλά και ο τόπος όπου οι εντάσεις και οι αμφιβολίες ενός συνεχώς δονούμενου και μεταλλασσόμενου πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος μετασχηματίζονταν σε αντικείμενο δημόσιας διαμάχης. Αντικείμενο διαμάχης και όχι, όπως οι προγενέστερες αναγνώσεις της *Αντιγόνης* προεβούουν, και οι Κ. Δουζίνας και R. Warrington αντιμάχονται, απλώς αντικείμενο σύνθεσης ή επίλυσης.

ΜΑΡΙΑ ΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΥ

(Μετάφραση: Μαρίνα Μαροπούλου)